

DVA PUTOPISCA — ZAKAŠNJELA ILIRCA (GRGO MARTIĆ, IVAN DESPOT)

ANTE FRANIĆ

UDK 886.2-9.09

Svojim romantičarskim pogledima i književnostilskim značajkama, didaktičko-prosvjetiteljskim nastojanjima i preporodno-patriotskim zanosima u duhu Gajeva ilirskog pokreta Grgo Martić i Ivan Despot djeluju u prijelaznom periodu od romantizma k realizmu anakronistički demodirano, ali ne i konzervativno i bez književnog odjeka na svoje suvremenike. Njihova putopisna djela, posebno ona kompoziciono cjelovitija, vrednovana i strožim kriterijima imaju i danas izvjesnu književnu draž i nezaobilazno literarno-povijesno značenje.

Označi li se vrijeme od sredine šezdesetih do početka osamdesetih godina 19. stoljeća u povijesti hrvatske književnosti završnom fazom romantizma, u kojoj se odvija proces definitivne razgradnje nejedinstveno »izmodeliranog« i do kraja neživljenog romantizma kao književnostilske formacije, tada se to vrijeme može tretirati i kao period rađanja književne epohe realizma, koji se također neće ni kao književni pravac ni kao stilska formacija do kraja razviti, jer će pri kraju stoljeća, prije njegova prirodnog sazrijevanja, doći do njegove dezintegracije pred navalom novih književnih strujanja »neoromantičarske« provenijencije u liku hrvatske moderne. U tom književnostilskom promiskuitetnom prijelazu iz romantizma u realizam cjelokupna hrvatska književnost stajala je u sjeni veličine književne figure Augusta Šenoe, u znaku njegovih programatskih deklaracija i književnodjelatnih nastojanja da književnost postane likom i oblikom novija, životnija, realističnija, umjetničkija.

Patriotski zanos i kulturno-politički planovi s didaktično-prosvjetiteljskom usmjerenosti iz doba Gajeva ilirskog pokreta Šenoinoj generaciji izgledali su kao neobična i nepovratna prošlost. Novi književni naraštaji, iznikli »neprimjetno« na tekovinama ilirizma, na gorkim iskustvima policijsko-apsolutističkog Bachova režima pedesetih godina i na ustavno-demokratskoj klimi šezdesetih godina, tračaju u sedamdesetim godinama, posebno intenzivno pri kraju tog desetljeća kada i ideal Šenoe dolazi pod udare najmlađih, za novijim književnim i patriotsko-nacionalnim vrednotama i ciljevima. I to sve pod utjecajem novonastalih društvenih prilika i političkih događanja kao što su: zaoštavanje klasnih odnosa, rast agrarne krize, banovanje

pučanina bana Mažuranića, agresivnija mađarizacija nakon neuspjele revizije (1873) hrvatsko-ugarske Nagodbe iz 1868, kompliciranje međustranačkih odnosa, jačanje borbe protiv tuđinštine, širenje klerikalizma s katoličkim i pravoslavnim predznacima (osobito u vezi s reperkusijama vatikanskog Koncila 1870, na kojem je proglašena dogma o infalibilitetu, i papine Enciklike 1880. kojom se inauguirao kult Ćirila i Metoda), otvaranje procesa vjerskog i nacionalnog diferenciranja potpirivanog austrougarskom intrigantskom politikom, te refleksi nekih vanjskih, međunarodnih zbivanja u vezi s austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine 1878. (razne revindikacije i sukobljavanje interesa vodećih i međusobno konkurentskih klasa južnoslavenskih zemalja na granicama dvaju antagonističkih carstava, austrijskog i turskog). Sve je to pisce Šenoina doba, bez obzira na generacijsku pripadnost, udaljavalo od patriotskog ideala kojima su bili opčinjeni Gajevi suradnici i sljedbenici. Novo doba tražilo je nove ideale, staru se praksu nastojalo revidirati ili odbaciti (više verbalno nego stvarno) ne hajući mnogo o tome koliko su nove težnje duboko ukopane u nasljeđene temelje. Tako se u traženju novih (i još novijih) puteva sve staro pokazivalo i pričinjalo kao anakronizam.

U tom smislu i dva pisca, zakašnjela ilirca, bosanski franjevac Grgo Martić i dalmatinski franjevac Ivan Despot, u tom prijelaznom periodu djeluju nekako zastarjelo, anakronično, unatoč njihovim naporima da se prilagode, da slijede duh vremena. Anakronično — da, ali ne i konzervativno, natražnjački! U takvu se svjetlu, svaki na svoj način, pokazuju ta dvojica pobratima i kao putopisci, naročito ako im se putopisi, koje su tada pisali s naglašenom rodoljubivom motivacijom, promotre kroz dominantni motiv u njima: motiv patriotizma.¹ Njihova se putopisna djela, posebno ona kompoziciono cjelovitija, ne mogu ignorirati ni s pozicija strožih literarno-povijesnih kriterija.

II

GRGO MARTIĆ (1822 — 1905), rodom Hercegovac (Rastovača kraj Posušja), učenik zagrebački, svećenik bosanski, pjesnik hrvatski i bosanskohercegovački, kao književnik naizmjenice slavjen do usporedbe s Homerom i osporavan do potpune negacije, ostavio je dvije putopisne pjesme određene književne vrijednosti.² Vrednovan

¹ O Martićevim i Despotovim putopisima pisao sam sažeto, panoramski (1975), s drukčijom koncepcijom (u kontekstu postilirске, bachovske književnosti u Hrvatskoj): »Motiv patriotizma u hrvatskim putopisima, Razdoblje Bachova apsolutizma«, *RAD JAZU*, 1978, br. 380, str. 227—262.

² Značajnija literatura o G. Martiću: Augustin Čičić, *Monografija o fra Grgu Martiću*, Zagreb, 1931; Antun Barac, *Veličina malenih*, Zagreb, 1947; Milorad Živančević, »Fra Grgo Martić u ilirskom pokretu«, *Godišnjak Instituta za izučavanje jugoslavenskih književnosti u Sarajevu*, 1973,

po svojim glavnim djelima, epskom spojevima, *Osvetnici* (1861 — 1883. pod pseudonimom Nenad Poznanović i Radovan) i *Posvetnici* (1895) te autobiografskim *Zapamćenjima* (1906), meritorno je ocijenjen u povijesti hrvatske književnosti kao istaknuta veličina među malenima u usporedbi s Ivanom Mažuranićem (A. Barac, v. bilj. 2), a u povijesti bosanskohercegovačke književnosti kao jedna od najmarkantnijih pisaca svoje epohe u usporedbi sa svojim minornijim suvremenicima (M. Begić, v. bilj. 2). S literarno-historijskog stajališta te ocjene, makar formalno izgledale proturiječne, najpotpunije prezentiraju književni lik i mjesto Martićevo. Pročelniji po najcjelovitijem djelu, *Osvetnicima*, Martić stoji na razmeđi književnog romantizma u nestajanju i književnog realizma u nastajanju, kao i mlađi mu prijatelj i pobratim Ivan Despot.

U usporedbi s temperamentnijim i buntovnijim, nesretnim svojim bosanskim sudrugom Ivanom Franom Jukićem, Martić je, inače po prirodi vrlo smiren i oprezan, bio u iskazivanju svojih misli i osjećanja suzdržaniji, odmjereniji, pa tako i u iskazivanju svoga patriotizma s primjesama kršćanske ideologije i općeg humanizma. Martićevim realističko-političkim pogledima i romantičarsko-patriotskim osjećanjima, izraslim na Gajevu ilirizmu i na posebnostima narodnog, političkog, vjerskog i ekonomskog života mnogostruko kompleksne bosanskohercegovačke povijesti i suvremenosti bolje su odgovarale ideje o nacionalnoj srodnosti (ili identičnosti), bosanskohercegovačkog stanovništva i o vjerskom izmirenju (posebno dviju kršćanskih crkava), nego val nacionalnog i vjerskog podvajanja što se sedamdesetih godina s južnoslavenskog zapada i istoka valjao i prema »turskoj«
odnosno »austrougarskoj«
Bosni i Hercegovini. Martiću kao katoličkom svećeniku činila se slavenska suradnja i savez katoličanstva i pravoslavlja pod novom upravom, pod bečkim carem, jedino mogućim i višestruko korisnim rješenjem, za samu bosanskohercegovačku raju i za obje kršćanske crkve, pri čemu bi i historijski ukorijenjeno »islamstvo«
imalo mjesta pod suncem bosanskohercegovačkim.

---

knj. II, str. 93—105. Taj *Godišnjak*, posvećen G. Martiću i bosanskohercegovačkoj kulturi i baštini, sadrži još nekoliko priloga o Martiću te iscrpnu bibliografiju Martićevu koju je uredio Boris Čorić. Cjelovit prikaz Martića putopisca ne postoji. Prvi koji je dao sintetski prikaz s književnoestetskog aspekta o jednom Martićevu putopisu (»Putovanje u Dubrovnik iz Kreševa god. 1882«), a i jedini, jest Midhat Begić sa svojim prilogom »Martićev pjesnički putopis«
u spomenutom *Godišnjaku*, str. 131—141. Manje bilješke o Martićevim putopisima pisali su: Anonimno, »Fra Grga Martić na putovanju«, *Bosanska pošta*, II/1897, br. 3; D. Franić, »S đacima kroz Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, Dalmaciju, Jadransko more, Istru i zapadnu Hrvatsku«, *Skolski vjesnik*, V/1898, br. 67, str. 246—248; J. M., »Fra Grgo Martić u Dubrovniku«, *Narodna svijest*, 13/1931, br. 4, str. 3.

U kontekstu tih momenata, političkohistorijskih i spomenutih književnostilskih, valja promatrati i Martića kao putopisca, i u pogledu izražajnopjesničkih karakteristika i u pogledu književne motivike u njegovim putopisima.

Martić je mnogo putovao, i službeno i privatno. Po tome bi se moglo očekivati više putopisa nego što ih je napisao taj plodni pisac. Međutim, on putopise nije pisao s putopisačkim namjerama, pisao ih je samo tada kada mu se učinilo da u putopisnoj formi može skladnije izraziti svoju glavnu zamisao, »neputopisne« preokupacije, pjesničke, patriotske, političke, prijateljske. Zato se neki njegovi tekstovi s putopisnim elementima mogu tretirati jednom kao primarno publicistički a drugi put primarno prigodničarski (prozni ili stihovani) proizvodi koji nemaju karakter književnog putopisa. Takvi njegovi proizvodi s književnog aspekta jesu posve efemerni. Bez obzira na to, potrebno ih je registrirati kad je riječ o njemu kao putopiscu.

Martićeva tri prozna teksta, izašla u doba koje se u povijesti hrvatske književnosti često zove Bachovim apsolutizmom, zapravo tri odlomka »iz putnih bilježkah« moraju se tretirati kao publicistički izvještaji o položaju i djelatnosti katoličke crkve i katolika u krajevima u koje je »po zadatku« svećeničkom putovao 1857. (»Katolici u Bugarskoj«, *Zagrebački katolički list*, IX/1858, br. 14 — 15; »Katolici u Vlaškoj«, *ibidem*, br. 29) i 1859. godine (»Katolici u Hercegovini«, *ibidem*, XI/1860, br. 18 — 21), a ne kao putopisni izvještaji ili zapisi nastali s književnim pobudama. Tako slično i prigodna pjesma »Na put k' svetoj stolici u Rim« (*Glasnik biskupije bosanske i sriemske*, XXVIII/1900, br. 18), posvećena »preuzvišenom gospodinu Josipu Jurju Strossmayeru iz Đakova, dne 23. rujna 1900«, kojem je Martić inače pjevao prigodnice (najviše u povodu imendana), ne opisuje putovanje već uzvisuje preuzvišenog gospodina biskupa. A »Pjesma o Topuskom« (*Glas Hercegovca*, IV/1887, br. 43), donešena u podlisku »S moga putovanja« bez oznake autora, koju Boris Čorić (v. bilj. 2) pripisuje Martiću, pjeva o sudbini toga gradića na obroncima historijske Petrove Gore, bogatog historijom, poznatog ne samo po termalnom liječilištu nego i cistercitskom samostanu iz 13. st. i turskom razaranju u 16. st., također nije u književnom smislu putopisno djelo. I jedno Martićevo sjećanje, koje je Mirko Šestić zabilježio prema Martićevu kazivanju pripremajući mu *Zapamćenja*, i koje je samo vanjskim oblikom donekle nalik putopisu i u neku ruku više Šestićev nego Martićev tekst, nije u doslovnom smislu (Martićev) putopis, iako je donijeto pod »putopisnim« naslovom »Put u Banjaluku 1873« (*Franjevački glasnik*, XIV/1900, br. 3), jer se tu govori o svemu drugom daleko više nego o putovanju.

U Martićevu opusu samo se dvije poduže pjesme mogu smatrati književnim putopisnim djelima s određenom književnoestetskom vrijednosti, po kojima će ga povijest hrvatske i bosanskohercegovačke književnosti tretirati i kao putopisca. Obje su ispjevane u deseteračkim stihovima u stilu posebnog, originalnog »imitiranja« narodne (usmene) poezije i u duhovnom suglasju s preporodno-romantičarskom tradicijom, dakle, u stilu i duhu svega što je ispjevao, u biti onako kakvo mu je i najbolje pjesničko djelo (*Osvetnici*), ali s jednom nijansnom razlikom (ne beznačajnom), koja je proizašla uglavnom iz posebnosti putopisne forme (žanra): u usporedbi s Osvetnicima, u njima je više realističkih elemenata, osobito u narativnim slikama, a manje patetičnosti u izrazu, koja je inače svojstvena romantičarskom načinu izražavanja.

U izdanju Dioničke tiskare u Zagrebu izašla mu je 1884. u zasebnoj knjižici (str. 59) pjesma *Putovanje u Dubrovnik iz Kreševa god 1882*, s posvetom »Na uspomenu Gospodični Mileni Mrazović« kćerki narodnjaka i Strassmajerova suradnika Mate Mrazovića, koja je kasnije (1895) u sarajevskom izdanju drugog dijela *Osvetnika* (sv. I) pisala o Martićevim pjesničkim djelima. U toj pjesmi-putopisu s više od 2200 stihova Martić pjeva-pripovjeda o svom višetjednom putovanju iz Kreševa (zapadno od Sarajeva) na jug preko Konjica, Mostara, Metkovića i Stona do Dubrovnika i Kotora. Iz Kotora je namjeravao svratiti do Cetinja, ali je odustao bojeći se iznenadne hladnoće (»Iz Kotora hćasmo na Cetinje, Al' naš brene Davorovo inje, (Što 'no brije i kad' bure nije«). Započevši pripovijedanje u romantičarskoj intonaciji, prizivljući pjesnikinju vilu (poput Despota koji također kao da ne mogaše pjevati bez vilinske pripomoći), Martićevo kazivanje o putovanju, većinom na konju, ponekada teče kao da je riječ o imaginarnom a ne o stvarnom putovanju. Pojedine prirodne pojave, koje mu zaokupe pažnju (planine, izvori, rijeke, polja, more), s malo odabраниh riječi, najčešće tzv. ukrasnim atributima, opisuje ukratko, a ponekad ih opisuje, reklo bi se, ne po viđenju već po zamišljanju. Tako, spominjući vrela »do Vrela-crno-ga«, što pljušte u Neretvu »niz kamenje crno«, opisuje pogodbenim načinom:

Alko odkle nabasaš putniče,
Kad' se nadme vrelo nabujano,
Ter zapljušti niz crno kamenje,
A zadime pramenovi bieli,
Magla će te srebrolika naći,
A biser će škropiti nada te,
Još ako bi doš'o s prančiolka,
Duga će te šarat' nebojovna,
U sedmero nebesnije' struka,
Što ih diže sunce iznad buka.

A. FRANIC

Impresioniran morem kao golemom vodenom masom po kojoj plove šajke, on sebe i putnike »s krila vile zagoranke« (s kopna) u tren prekrcava na krila »hitre šajke pomoranke« i »plovi do grada Dubrovnika biela«; njemu »morem malahnijem« plove velike »paroplovke«, a na moru se »sustignuju, lađe, preko morskog što benave svieta«. A o jedinstvenom kamenom mostu mostarskom, kojim je zadivljen ali kojemu ljepotu svojim opisom ne iskazuje; o njemu priča posredstvom (narodne) slavenske antiteze ono što legenda kaže:

Ko li zida mosta Mostarskoga,
Svak upita kada njime prođe,
Njeko kaže Rimske sveznaoce,
A mi ćemo što nam pjesma priča.

Martić pripovijeda i o mjestima i ljudima kojih se na putu (tj. pri pisanju o putovanju) asocijacijom rodoljubivih misli sjetio, a ne uvijek vidio ili sreo. Ispreplić minule događaje s događajima na putovanju. Prolazeći mimo »Ostrožca sela hubavoga« prisjeća se kad je tudaprošao s »dvanajest ljeta« »I pratio hiljadu šilježi / K manastiru bielu Kreševskomu«. Ali to povremeno digresivno skretanje na »stranputice« Martića ne odvodi od glavne teme.

Osnovna motivacija s kojom »pjeva« i osnovni motiv o kojem »priča« u pjesmi-putopisu podudarni su: rodoljubivost. To izbija iz gotovo svakog stiha, a posebno naglašeno iz takozvanih udarnih mjesta, kao na primjer iz onih dijelova u kojima se himnički slavi »milče Dubrovniče« i dubrovački »starovjeci zidi«, dubrovački »Vlaho odvjatnik«, stari pjesnici, mudroznanci, bogoslovci, brodovlasnici starog Dubrovnika, koji je dobro došao »rodu susjedniku« (Srbima i Bošnjanima): »Svakomu si biv'o utočišće«. (Da je Martiću bilo mnogo stalo da pjesmom uzveliča Dubrovnik vidi se i po naslovu kojim se kaže da je putovao u Dubrovnik, iako je zapravo išao dalje na jug, do Kotora). Ali ipak pravi karakter Martićeva rodoljublja najpotpunije je izražen u pričanju o bosanskohercegovačkim ljudima i krajevima. Tijesno povezan sa životom ljudi svoga zavičaja, srastao s tom zemljom i narodima u njoj, bio je svjestan da bez tolerancije ljudske, vjerske i nacionalne, ne može ni biti slobodna života ljudskog, vjerskog i nacionalnog, a ni opstanka tamošnje katoličke crkve kojoj je služio. Stoga on i ovom prilikom, opisujući kršćanska i muslimanska mjesta i sela uz Neretvu, kaže:

A da nije toga ljuckovanja,
Kako bi se smilovali ljudi,
Gdje se kuće jedan uz drugoga,
Gdje i njive vole izmješane,
I marva jim pase ujedino,
Nije vjere da jim toga smeta,
Van ako bi bajala u krivo.

Zato mu je i tursko-islamski element drag:

Otkud turske zajazile mahle,
I po njima munare tanahne,
I džamije, gdje klanjaju Turci,
Nije ni njih pogledati ružno,
Jer se njima veličaju građe,
Ne boje se ni potresa,
Ni ti jim je uroka za vieka,
A do vieka pravoročka nema.

Njemu je simpatično i sklapanje pobratimstva između kaurina i Turčina, o čemu je slušao narodnu pjesmu, te sam kaže:

Gdje se bratskim kumu vjerovanjem,
Da se neće izdat do vieka,
Ni o rame ni o mrtve glave,
Drugovali i vjeru držali...

Isto tako i miješani brakovi:

Turčin hćeo vlahinju djevojku,
A kaurin potunkinju bielu,
Spremali se i svate sabrali,
I otišli otimat' djevojke,
Krv se mila, al' cure oteši,
I oba se poženili pobre,
Ni svatove pobre neizdali,
Za vlahinju izgimuli Turci,
A kauri za Tunkinju mladu...

Martićev patriotski stav i zagovaranje jedino mogućeg načina bosanskohercegovačkog življenja u lepeznom bogatstvu vjerske, kulturne i nacionalne različitosti izvire iz njegova humanizma, koji — iako je sam po sebi logičan — djeluje zadivljujuće ako se uzme u obzir da je on pripadao konfesiji iz čijih se redova tada širila klerikalistička intolerancija s unijatskom idejom smjerajući i na bosanskohercegovačke prostore. Tim djelcem, nazvanim s mnogo razloga »biserjem bosanskohercegovačkog umotvora XIX vijeka«, ne samo po »pjesničkoj arhaičnosti i svježini istodobno, svom neiscrpivom bogatstvu slika i jezičnih obrta, svojoj leksici, nego i po svojoj, tako da kažemo, bosanskohercegovačkoj narodnoj i nacionalnoj idejnosti, kojom je pjesnik odlikovao sva tri naroda, Hrvate, Srbe i Muslimane« (M. Begić, v. bilj. 2).

Martić u drugoj putopisnoj pjesmi s oko 500 deseteraca, »Putovanje u Makarsku godine 1884«, izašloj u zadarskom književno-poučnom listu *Iskra* (II/1885, br. 4 — 6), pripovijeda o svom posjetu mlađem sudrugu Ivanu Despotu. Prizvavši vilu od zdravlja u pomoć, Martić odmah kaže zašto ide na put:

A. FRANIC

...Dok eto mi knjige iz Primorja,
Knjiga biela, ali crno glasi:
»Pobratime, ako hajesh za me,
Čuj da sam ti obolio teško;
Neće biti što smo rekli bili,
Da se tamo ljetos prošetamo,
U tvojemu divnom zavičaju;
Sad su mene krila poždala,
Ne mogu ti u pohode doći,
Već ti doći boljezniku svomu,
Da se jošter živi ogrlimo...

Pjesnik uzjahuje »siva dorina« i odjezdi »niz Plahu Neretvu«, »Pro Mostara i pro Ljubuškoga«, moli dorina da ne posustane »do sinja Vrhgorca«, »Gajna grada, na Krajini jada«, gdje će prenoćiti (i konja zamijeniti). Opisuje vrgorački kraj, Vrgorčane i njihov socijalni položaj: lijep krajolik, ali svuda besposlica, i u planinama (sa »stotinu klanaca«) i u poljima (što ih vode »bujne vodoplave«), a niotkuda pomoći ni poduke: »Nerugam se seljaku božjaku / Već čudim redu i uredu / Jer neuputi vōka i težaka / Kako bi se steklo naprednjaka«. Vrgorac mu je ojađen »kako niko nije, / Od Cetine do Gabele ravne, / Kraj ovakoga polja ponosnoga«, a Vrgorčani ponositi siromasi: »Još se fale da se kršno hrane / Uz sirkovo i proseno klasje«.

Do podne je stigao, jašući Napoleonovom cestom (Martić veli: vijugavom stazom Rodić generala) do Zavojana i Kozice u podnožju sjeverne strane Biokova;

Biokovo, da bi ga ne bilo!
Kolikli je očinjem gledanju,
Još je više uzgorit penjanju.

Uz pomoć »penjalice vile«, koja ne izda ni »konja ni konjika«, popeo se na vrh, ugledao žudeno more i naumio poput narodnog pjevača na moru napojiti svoga dorina. Pred pogledom mu

Ponikoše školji ponizani,
Zablisnuše talasovi vali,
Zabjeliše brodi jarbolani,
Zablistaše crkve i zvonici,
Niza strane kuće poredane,
Biokovo zazelenje čajno...

U prodolinama kroz »Tučepске grozdne vinograde« vidi ljude kako »Beru smokve, a trgaju grožđe, kako su, »Boreći se s pivom i cjedivom«, »Okaljali i noge i ruke«, vidi pretovareno magare s kozjim mješinama napunjenim mastom, zapaža ženu s djetetom u naručju i kozom na konopcu: i kozle bi i dijete posisalo, svako svoju majku

Da nisu jim obe škrte majke,
Što jim štede za noć posisaja,
Da bi obnoć ilakše mirovale.

Stiže »u Makarsku mrakom«, ali ne vidje »u sumraku grada«. Sutradan ode u Podgoru do Mihovila Pavlinovića (»Što ga slavi ciela Dalmacija,/A poštiva Sveslavija majka«). »Drumom podgorskiem« i kroz »maslinske grane na Igrane« konačno stigne u Živogošće iznenađenom Despotu zatekavši ga u dobru zdravlju (»njega poživile vile«). Tu sretne i mladog Franu »Bulića umna naučnika« što se »klati niz primorske klance,/Štijuć pisma po kamenju stara«. Posjet Kačićevu grobu u Zaostrogu ostavlja za drugu priliku. Kako je naglo došao, tako da bi rado i otišao (valjda zato što je bolesnika našao u boljem stanju nego što mu je Despot o sebi pisao). Sva trojica idu u Podgoru k Pavlinoviću, gdje vode rodoljubne razgovore: »Gdje rod jadni pati od tuđije',/Koji sišu krvcu mučenika,/I njihovim umeću se blagom«, a tuđin će propasti »sa svojom objesti,/Čim se narod za dom osviesti«. Martić se tada sjeti nevolje u svom zavičaju, stoljetne turske okupacije, ali mu se talijanstvo u Dalmaciji čini grdnijim zlom, pa kaže: »Ali ja se nebih mienjao, / Jer ako su moji silni bili,/Topuzom su zemlju osvojili«, a ne podlaštvom latinskim. Zaključuje:

Pravo kaže poslovice stara:
Něš li brata da se tobom stara,
Tuđina ćeš imat gospodara.

Odsluživši u podgorskoj crkvi misu (»Ja latinski, Miho glagoljaški«), preko Makarske Martić s Despotom ode na Brač (ne »na Korčulu«, kako pogrešno stoji štampano), najprije u Povelja k obitelji Ostojić (gdje je inače Despot često navraćao i zbog svojih suzdržanih naklonosti prema jednoj djevojci), a potom u Selca, jašući na nepotkovanim i nezauzdanim mazgama. Svuda im ukazuju počasti, i govorom, i jelom, i pićem. Svuda se svi osjećaju svojima:

I jesmo ti od pravieka svojci,
Kô matici roji i porojci,
Od Crnoga do ovoga mora...

Spustivši se u Sumartin odveslaše za Makarsku s rodoljubnim mislima:

Vesla barka, a i mi veslali,
Spominjući Bračke ugodjaje,
A pominjać' crne događjaje,
Što su ovi krši podnieli,
Od postanka do današnjeg danka ...

Iz Makarske je Martić opet odjezdio preko Biokova za svoju Bosnu uz poklike pratioca, momka Kreševljana:

S' Bogom more i obale tvoje...

A. FRANIĆ

i uz svoje prizivanje »Biokova vile«:

Da Despota moga pobre krile,
Dok' se opet živi pozdravimo!

Iako je ispjevana i s osobnih razloga, da osokoli bolesna druga s kojim je prekratko vrijeme bio, i da se zahvali prijateljima na gostoljublju, pjesmu su tadašnji čitaoci morali primiti i kao patriotsku poruku. Danas ona može pažnju privlačiti u prvom redu kao putopis, naime, kao opisivanje davnih putovanja poznatim krajevima. Slično kao i »Putovanje u Dubrovnik«, kojem je i ovo »Putovanje u Makarsku« inače veoma slično, u svemu, formalnim izrazom i izraženim sadržajem. Razlike su, moglo bi se reći, samo topografske naravi.

To Martićevo stihovano pripovijedanje impregnirano je patriotsko-preporodnim težnjama i humanističkim stavom, nabijeno mnoštvom pjesničkih slika u maniri narodne poezije s posebnim, originalno sročnim izričajima i osvježnim stilskim figurama iz arsenala usmenog stvaralaštva. Nisu zanemarive ni efektne igre riječima (»Da Opuzen nepuzne u more«, »Proz maslinske grane na Igrane«). To njegovo pripovijedanje ipak najistaknutije svoje odlike krije u epско-arhaističnoj formi: spontanitet naracije i pripovijednog ritma stoje u uzajamnoj prirodnoj harmoniji. Kao da jedno iz drugog proizlazi, kao da se drukčije nije ni moglo ispričovijedati. Kao pričljiv putnik-namjernik dobre duše, gotovo kao starogrčki rapsod, kojemu je podjednako stalo da priča sebi i drugima, Martić »nehotično« niže slike u desetercima iako mu nije do pjevanja već do pripovijedanja. Kao da pričati ne umije bez pjevanja. Kao da su pjesme ispjevane za slušanje, ne za čitanje. U usporenu ritmu narodnog (tj. Martićeva!) deseterca, jašući polagano i jednakomjerno se ljuljajući na bosanskom konjiću, 60-godišnji konjanik-pjesnik putuje pripovijedajući i pripovijeda putujući. Kazuje viđeno, doživljeno i asocirano, sve to kao usput, bez naprezanja i traženja riječi, sve u skladu ritma laganog hoda konja i klaćenja jahača. Takvu pripovijedanju-pjevanju pratnja gusala nije neophodna: prikladno uho i tu pratnju može »čuti«.

II

IVAN DESPOT (1851 — 1886), tridesetak godina mlađi od Martića, rodом iz Zaostroga u Makarskom primorju, i Šenoim pobratim, u svoje vrijeme vrlo cijenjen kao literarni talent, poznat također pod mnogim pseudonimima (kao: Ivan Primorac, Ivan Rodoljub, Ivan Srboljub, Lucas Medicus), »sukrivac« za jednu klerikalno-nacionalističku polemiku (katoličko-pravoslavnu) što se razvila nakon njegove smrti o karakteru njegova rodoljublja, danas gotovo posve zaboravljen, napisao je i nekoliko prozних tekstova putopisnoga ka-

raktera. Objavljivao ih je većinom u zadarskom *Narodnom listu* i zagrebačkom *Viencu*, a neke je donio i u knjižici *Malo zrnja* (Split, 1885), koju se istovremeno može smatrati prvom knjižicom u hrvatskoj književnosti u kojoj je sadržan niz literarnih kritika.

Prema staloženom Martiću, veseljaku-optimisti, dobrodušnu narodskom čvjeku, zadovoljnu svojim svećeničkim zanimanjem, kojemu je neznana bol tuge i čud nesreće, Despot djeluje nervoznije i turobnije, unatoč neprestanom nastojanju da svoju intimnu dušu sakrije iza pera nevesela humoriste. Sentimentalist i zanesenjak, bolehljiv, nezadovoljan svećeničkom mantijom i životom koji mu ona diktira, željan života obična čovjeka — Despot je bio predestiniran da živi životom samotnjaka i osobenjaka. Ali jaka želja za javnim djelovanjem, na književnom polju i publicističkom, po nagnućima svoga bića i po ugledanju na svoje starije uzor-prijatelje (Martića, Pavlinovića, Sundečića), izvlačila ga je iz njemu prirodnog ambijenta povučeniosti. Pokušavajući izmiriti proturiječja svoje ličnosti i svoga položaja djelovao je prividno kontradiktorno: u samostanskoj osami za radnim stolom pisao je za javnost tekstove kojima se predstavljao kao poduzetan duh i društven tip čovjeka, a kad bi se našao među ljudima i javnosti čeznuo je za samoćom i svojim snatrenjima. Za njega se može reći da je živeći u samoći bio bliže ljudima, a nalazeći se među ljudima bio bliže samoći. Stoga se on, kao i svi ljudi njegove naravi, ambicija i sudbine, osjećao ugodno samo u direktnom kontaktu s prirodom. Zato se Despot toliko često sakrивao iza raznih pseudonima, a ne toliko zato što je bio svećenik. Zato je tako često s bližim prijateljima odlazio u prirodu, na izlete dalje i bliže, opisivao te izlete, pisao »anonimne« omnibuske članke i pjesme prigodnice. Bio je romantik i u životu i u književnosti. Irodoljubni didakt. Više romantik nego poučavatelj. Njegova prirođena i životnim iskustvima ojačana podložnost egzaltacijama činila ga je kao člankopisca i kritičara nekritičnim (npr. Martića i Sundečića smatra velikim pjesnicima), kao pjesnika rodoljupca ekstremno zanesenim, kao pripovjedača neuspjelim (spalio je nedovršeni roman »Kostanića grob«), kao prevodioca jednostranim (prevodi radi poučavanja), kao putopisca - neobičnim.

U »Putu na Pelješac« (*Vienac*, X/1878, br. 24) opisuje nezgodice na kratku putovanju čamcem od Makarske do Pelješca u društvu s prijateljem. Na sebi svojstven način, zanosnom frazom, diskretno izražava svoja patriotska osjećanja: kroz opise svojih duhovnih po-

⁸ Značajnija literatura o I. Despotu: Antun Barac, *Književnost i narod*, Zagreb, 1941; Ante Petravić, *Pete studije i portreti*, Zagreb, 1935; Mirko Čović, *Fra Ivan Despot*, Beč, 1961. Čovićeva monografija o Despotu sadrži i iscrpnu biobibliografiju. Zapažam da Čović ne spominje Despotov putopisni zapis »Put na Pelješac« (*Vienac*, X/1878, br. 24). Osim Čovića, o Despotu putopiscu cjelovitije nitko nije pisao.

gleda (= gledanja) preko planinskoga biokovskog masiva na unutrašnjost domovine, na postojbinu svojih dičnih predaka, u to doba vrlo pobunjenu Bosnu i Hercegovinu. I »Pjesnikova noć na otoku Braču« ((*Obzor*, II/1878, br. 186, 189) može se u izvjesnom smislu smatrati putopisnim zapisom u kojem eksplicitnije zagovara potrebu narodne sloge i očuvanja nacionalnog identiteta otočana i Dalmatinaca, okruženih i inficiranih talijanštinom. U zapisu »Put u Neum« (*Narodni list*, XVIII/1879, br. 64) manje je riječi o putovanju s prijateljima (Nikolom Šimićem i dvojicom nepoznatih) a više o političkim i kulturno-povijesnim debatama četvorice izletnika. Mnogo su se brinuli o rodoljubnim i kulturnim pitanjima u domovini, dogovarali su se o osnivanju literarnog društva i pokretanju časopisa s književno-patriotskim programom. (Nikola Šimić je uskoro, 1884, pokrenuo časopis *Iskra* u Zadru). I u putopisnom dopisu »Put na Biokovo« (*Narodni list*, XVIII/1879, br. 78 — 80) s blagim humorizmom (Despot bi rekao »bacanijom«) pripovijeda o uspinjanju na vrh Sveti Jure na Biokovu, kamo je u društvu prijatelja pošao iz Podgore preko »staze« i sela Zavojane, Kozica, Župa i Zagvozd. Prepričava razgovore koje su vodili na tom putu, ocrtava mentalitet ljudi u tim selima, a iznad svega je zaokupljen jednom neukusnom slikom »Pakla« u dvjema crkvama koje su usput razgledali, te prirodnim ljepotama i vidicima.

U svojoj knjižici *August Šenoa* (Zadar, 1882) donio je jedan ulomak putopisnog obilježja u kojem govori o putovanju u Cerovac (1880) u povodu proslave sedamdesetogodišnjice rođenja Stanka Vraza. O tom putovanju ispjevao je i jednu putopisnu pjesmu prigodnicu pod naslovom »Pjesniku Jovanu Hraniloviću u Žumberak« (*Narodni list*, XVI/1882, br. 48). U njoj je, slaveći pjesnika Hranilovića, opjevao svoj povratak s proslave u društvu Hranilovića od Zagreba (preko Like, Velebita i Ravnih Kotara) do Hranilovićeve rodnog sela kraj Drniša. Godine 1881. putovao je u Rim na »slavensko hodočašće« i o tome napisao putopisni dopis »Zašto sam se penjao na Vezuv?« (unesen u knjižicu *Malo zrnja*, Split, 1885). Za razliku od svih tadanjih putopisaca, Despota Rim nije oduševio. Na Vezuv se penjao, kako kaže, zato jer mu »bijaše dodijao Rim«: »da, ona vrtnja hodočašća ne odgovara mojoj čudi. Osim toga bijah bolehljiv, a srpanjska sparina« ga je još više zamarala. Zahvaljuje svetom Ćirilu što ga »iz onog tišmena izbavi«, iz vječnoga grada koji mu nije »dušu osvojio«: »Ja ne nađoh onog sklada, što mi ga utvarala« mašta. »U tom čudesnom gradu, slobodnu i veselu moju dušu verige sapele. Ja tu nisam disao kao na slikovitom brežuljku moga Primorja«. Rim je »poprište ljudskog pokolja, krvava borba razuma i srca, istine i laži, nevinosti i sile«; »Jest, ja tu ne nađoh one divne harmonije. . .«, a ni u rijeci Tiber ne nađe ono što su mu sugerirali stari pisci rimski. Tako je, bježeći od Rima, otišao u Napulj i popeo se na Vezuv »gdje

blagi mir vlada«. Iako u ognjici od bolesti, u Napulju se osjetio mnogo bolje: »U Rimu sve kao da ti nešto šapće: uči, razmišljaj, boj se, moli, a ovdje ti sve veli: uživaj, veseli se, ljubi«.

Najopsežniji Despotov putopis »Put na Lovćen« (*Vienac*, XV/1883, br. 3, 4, 6, 7, 9) pojavio se 1883. i kao separat-knjžica sa 65 strana teksta. Napisao ga je u formi pisma, kako su inače pisci romantičari rado činili. Pisma je naslovio prijatelju Tomi J. Didoliću (iz Selaca na Braču) i posvetio mu taj putopis. I u tim pismima s mnogo zanosa raspravlja o domovini i o njezinoj slobodi u budućnosti. Domovina mu se prostire i preko hrvatskih nacionalnih granica. Već u prvim rečenicama meditira »o plemenskoj slozi i ljubavi« jugoslavenskih naroda, o svijetu koji je »liep, ali puno ljepši čistoj, zanosnoj duši«; o domovini koja je »sladka i liepa, ali je sladja i ljepša [za onoga] tko je obišao njezine gore i dolove, njezine vrleti i pitomine«. On te prirodne ljepote spominje, ali ih ne opisuje; ne govori o prirodi koju vidi fizičkim očima, govori uglavnom o njoj kakvu vidi u mašti. Jednako tako i o prošlosti narodnoj (što slavnoj, što nesretnoj), i o budućnosti. . . Sam kaže da ne opisuje što je vidio, već »osjećanja svoja na putovanju«. Slično Ivanu Trnskom i tolikim drugim preporoditeljima iz Gajeva kruga ili Gajevih sljedbenika, Despot tuguje nad suvremenim pojavama »nebratskih zadjevica« i žudi za bratskom slogom naroda u domovini pred kojom stoje silni neprijatelji »bratstva jugoslavenskoga«. Na više stranica opisuje susret s pravoslavnim svećenikom u Kotoru, svojim dragim prijateljem Jovanom Sundečićem. Na Lovćen se penjao u društvu sa »flegmatikom Šibenčancem« Simom Matavuljem i knjaževim liječnikom Rokom Mišetićem. Za boravka u Cetinju sprijateljio se s jednim Crnogorcem za kojega kažu da ljubi »domovinu žarom ilirske one vatre, na kojoj će se do vieka svako plemenito srce hrvatsko razgoriti, svaka uzvišena duša ushićivati«. U povratku, svrativši u Dubrovnik, stigao je na pogreb Mede Pucića. Ta okolnost navodi Despota da patriotski pouči mladež: narod cijeni svoje velikane i nakon njihove smrti.

S nešto manje patetičnih patriotskih zanosa Despot je napisao putopisni zapis »Idem do pjesnika Kazalija« (*Vienac*, XVI/1884, br. 35—37). U literarnom pogledu taj je zapis skladniji od »Put na Lovćen« o kojem su Despotovi dobri poznavaoi imali kontroveržno mišljenje. Tako, na primjer, Ante Patravić smatra da je »Put na Lovćen« napisan »neobično blistavim i slikovitim stilom, koji će tek nadvisiti Matoš« (v. bilj. 3, str. 72), a pisac monografije o Despotu, Mirko Čović, za taj isti putopis kaže da »nema većih umjetničkih vrijednosti, jer nema realističkih opisa onih najljepših predjela naših, kuda je prolazio« (v. bilj. 3, str. 145). Govoreći o svom posjetu Kazaliju, Župniku na Šipanu kraj Dubrovnika, Despot se pjesničkim i ljudskim osobinama Kazalijevim snažno oduševio, posebno njime kao

jakobinskim patriotem koji je uvijek duboko »osjećao ponos naroda svoga« i u kojem su se rasplamsale veličajne ideje o slobodi, o bratstvu, o velikom zvanju Slavenstva«. Tu herderovsku misao o čovječanskoj misiji slavenstva Despot na više mjesta varira u svojim djelima. Taj starac Kazali »mladenačkim zanosom ljubi svoju domovinu i mnogi Dubrovčanin od njega bi naučili mogao, kako je dično hrvatskim se imenom zvati«.

Među Despotove putopise može se uvjetno ubrojiti i njegovu književnu kritiku »Omnibus« (*Narodni list*, XXIV/1885, br. 38—40). U toj kritici u obliku putopisa, potpisanoj pseudonimom Lucas Medicus u naivnoj namjeri da ga prijatelji o kojima piše ne prepoznaju, Despot u mašti putuje od Kotora do Zadra i posjećuje sve pisce svoje suvremenike. O svakom je, »kako se slobodnu čovjeku pristoji«, izricao svoje kritičke opaske. U Kotoru je našao Jovana Sundečića, tada vrlo cijenjena pjesnika; o njemu se laskavo izrazio. Prevodioca Virgila Perića dobrohotno savjetuje. U Dubrovniku osim znamenita pjesnika i obrazovanog poliglota Kazalija nije nikoga drugoga našao. Staru slavu dubrovačkih pjesnika nosi sad samo Kazali. Pelješčanina Vida Vuletića Vukasovića ne cijeni mnogo ni kao književnika ni kao rodoljuba. U Zaostrogu je našao »poznatog fra Ivana Despota« koji mu reče » da mu je to poznanstvo dodijalo« i za kojega Lucas Medicus kaže da mu je drago što je Despota upoznao »jer je veoma, ama vrlo sentimentalna«. Bračanina Ivana K. Ostojića smatra plemenitim ali vrlo tvrdoglavim. U Splitu mu najtužnije, tu ne nalazi ni jednog pisca vrijedna spomena osim Vicka Mihaljevića i Srećka Karamana: »za našu književnost taj najljepši i najnapućeniji naš grad« toliko je književno neplodan danas da čovjeka srce zaboli. Nade polaže u mladoga arheologa Frana Bulića. Kninjanina Špiru Vujatovića Šarovića upućuje na više rada i samokritičnosti. U Zadru nalazi najveći broj pisaca: Pavlinovića, Grgura Urlića Ivanovića, Nikolu Šimića i dr. Svima se na određen način zamjerio. Zamjerio se više Jurju Kapiću i Urliću Ivanoviću. Savjetuje mladog pjesnika Marina Šabića od kojeg mnogo očekuje. Spominje i mnoge druge: Josipa Bersu, Ivana Prodana, Pavla Orlovića, Stjepana Buzolića, Marka Cara... Zaključuje da književnost u Dalmaciji ne cvjeta: »Zaludu, nije već vrijeme, da je sve dobro, što pusta štampa na vidjelo iznese«. Ni o svojoj kritici »Omnibus« Lucas Medicus ne misli najbolje: neka drugi dadu cjelovitiji prikaz. Neki su mu, otkrivši autora kritike, oštro polemički odgovorili. (A početkom sljedeće godine Despot nije bio među živima, oborila ga sušica).

U vezi s Martićevim posjetom Despotu 1884. Despot je objavio kratak prikaz-uspomenu »Pjesnik Martić u Primorju« (*Vienac* XVII/1885, br. 25) koji se također može uvrstiti u putopisnu prozu. Tu kaže kako je bio izašao iz bolnice (i kod kuće se osjećao kao da je

došao u nepoznat, drugi kraj), kad mu se iznenada na vratima pojavio nenajavljeni pobratim Martić. Divi se šezdesetogodišnjem Martiću koji je prevalio cijeli put jašući na doratu. Despot obnavlja uspomene s njihova zajedničkog putovanja na Brač, žali što Martić malo ostade kod njega, želio ga zadržati ali je poštovao Martićevu želju. Prisjeća se tih susreta s velikom radošću, sve prijatelje hvali i veliča kao odlične rođobljube i narodne borce.

Despotovi putopisi, iako su pisani bez veće pripreme i feljtonističkim stilom, jesu najliterarnija njegova djela. Književno su najdotjeraniji »Put na Lovćen« i »Idem do pjesnika Kazalija«. Pišući ih uglédao se vjerojatno u popularnije putopise Mihovila Pavlinovića koje je ovaj već bio objavljivao. Ali nije dosegao Pavlinovićevu iskričavost misli i okretnost u izražavanju, a niti kompozicijski sklad cjeline. Nije mnogo mario, nasuprot Pavlinoviću, ni za folklornim blagom, narodnim životom i filološkim materijalom. Premda je bio jezični čistunac, kao i Pavlinović, stil mu je »književniji«, suvremeniji, a leksik manje arhaičan. Kao da je putopise pisao slijedeći svoju misao »da je jezik viestnik duše i srca čovječjega«. Putopisi mu se odlikuju patetičnim lirizmom preporoditeljskog tipa, feljtonističkom improvizacijom i nejednako intezivno prožetim »ilirskim« patriotizmom. Po patriotskim osjećanjima i pogledima blizak je Grgi Martiću iz Bosne, daleko bliži nego hrvatskom putopiscu i političaru Pavlinoviću iz susjedne mu Podgore. Odulje digresije o »neputopisnim« temama i pojedine opservacije o tekućim političkim i kulturnim pitanjima kadšto nepotrebno opterećuju Despotove putopise kao literarne cjeline, te im to daje žurnalističku obojenost.

(Mart 1980. Fragment veće cjeline).

A. FRANIĆ

A. *Franić*: TWO LATE TRAVELS WRITERS OF THE ILLYRIAN MOVEMENT

Summary

At the end of the seventies and the beginning of the eighties of the 19th century two poets appeared among Croatian travel accounts of certain literary value. They were Grgo Martić, a Franciscan friar from Bosnia who wrote his travels in decasyllabic poems, and the Dalmatian Franciscan Ivan Despot with his accounts in prose.

Their works were permeated with romantic views and stylistic characteristics, didactic-educational endeavours and the spirit of the patriotic revival of Gaj's Illyrian Movement. Their appearance in that transitional period from Romanticism to Realism seems anachronistic and out of date, but not conservative and without literary response in their contemporaries. Their travel accounts, especially those of a better structural composition, haven even today literary charm and unavoidable place in literary history — even if evaluated by more rigorous criteria.